भारतीयपरम्परादिशा दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः

चव्हाण-अविनाशः

शोधसारः -

भारतीयपरम्परायां षोडशसंस्कारेषु मुख्यतमोऽयं विवाहसंस्कारः, अनेन संस्कारेणैव दम्पत्योरविच्छिन्नः सम्बन्धः स्थाप्यत इति जगति प्रसिद्धम् । विवाहसंस्काराद्गृहस्थाश्रम आरभ्यते, असावाश्रम एव सर्वेषामाश्रमाणां जीवातुर्भवति अतः उच्यते "धन्यो गृहस्थाश्रमः"। दम्पती धर्मपूर्वकयज्ञादिं प्रति विवाहसंस्कारादेवाधिकारिणौ । विवाहात्परमुभावपि विवाहप्रयोजनं 'प्रजातन्तोरखण्डता, परस्परसाहाय्येन धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिश्च' साधयन्तौ जीवनकालं यापयतः।

किन्त्वद्यत्वे पवित्रेऽस्मिन् गृहस्थजीवने वर्धमानाऽस्त्येका महती समस्या 'दाम्पत्यविच्छेदः (Divorce) इति। वैदिककाले न तथोपलभ्यते स्म समस्या इयम्, किन्तु यदा भारतीयसंविधाने दाम्पत्यविच्छेदः इति अधिनियमः स्थापितस्तदारभ्य विवाहात्परं किञ्चित्कालादेव अविच्छिन्नं बन्धं विस्मृत्य क्षुल्लककारणेनैव विच्छेदाय प्रवृत्ता भवन्ति गृहस्थाः । यदि प्राणहरणादिकादिवद्बलवत्कारणमस्ति चेच्छक्यते कर्तुं दाम्पत्यविच्छेदः किन्तु सन्ति कन्याधनादिकानि क्षुल्लकान्याधुनिककारणानि येषामाधारेण विच्छेदाय प्रवृत्ताः भवन्ति । अस्मिन् पत्रे मुख्यतया वर्धमानाया अस्या दाम्पत्यविच्छेदसमस्यायाः कानिचन आधुनिककारणानि तथा च धर्मशास्त्रादिषु प्रसिद्धानि कानिचन प्राचीनकारणानि सङ्गृह्य दाम्पत्यविच्छेदकारणानां कथं परिहारः कर्तुं शक्यते तच्चिन्तनं क्रियते। तत्कृते पुराणेतिहासकाव्यादिषूपलब्धाभिः कथाभिः कविगुरुजनानामुपदेशैश्च यथाशक्यं तथा विच्छेदपरिहारोपायाः प्रदर्शिताः सन्ति।

मुख्यशब्दाः – गृहस्थाश्रमम्, दाम्पत्यविच्छेदः, दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः।

भारतीयपरम्परादिशा दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः

भारतीयपरम्परायां षोडशसंस्कारेषु विवाह इत्येको मुख्यतमः संस्कारः। तस्मात्परं गृहस्थाश्रम आरभ्यते । विद्यार्जनात्परम् *"अविलुप्त ब्रह्मचर्यः लक्षण्यां स्त्रियाम् उद्वहेद्"* इति याज्ञवल्क्यस्मृतेर्वचनम्।[1] तद्वचनमेवानुसरन् ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थोऽयं विधिः 'विवाहः, उपयमः, उद्वाहः, उपयामः, पाणिपीडनम्' इत्यादिभिः षड्भिर्नामभिः प्रसिद्धोऽस्ति।[2] *'आश्रमादाश्रमं गत्वा'*[3] इति स्मृतिः धर्ममयीमिमां काञ्चिद्विशिष्टां जीवनपद्धतिं बोधयति । अनयैव पद्धत्या मनुष्यजीवनं रूपयति महाकविकालिदासोक्तिः – *"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥"*[4] इति। वैवाहिकजीवनं गृहस्थस्य आधारः,स्त्रीपुरुषयोः गृहस्थाश्रमप्रवेशानन्तरमेव 'गृहस्थाश्रमिणौ दम्पती वा' इति संज्ञा भवति । धर्मादिसाधने पत्नी पुरुषस्य शरीरस्याऽर्धं भवतीत्यग्निपुराणे व्यासमहर्षीभिरुक्तम्, तद्यथा – *"जाया त्वर्धं शरीरस्य नृणां धर्मादिसाधने । नाटस्तासु व्यथां काञ्चित् प्रतिकूलं समाचरेत्॥"*[5] भारतीयपरम्परायां विवाहस्य महद्दिव्यं पवित्रं चास्ति प्रयोजनम्, नास्त्ययं विवाहः केवलशारीरिकसुखोपभोगाय।

समस्या –

अद्यत्वे भारतवर्षेऽपि गृहस्थजीवने 'दम्पतिविच्छेदः' इति काचित्समस्या बाहुल्येन दरीदृश्यते । सैव आङ्गभाषायाम् 'Divorce' इति नाम्ना प्रसिद्धा । नियमानुसारं यदि दम्पतिविच्छेदः (Divorce) भवति चेत्तौ पुनरेकत्रं न वसतः, तथा चापरं विवाहमपीच्छानुसारं कर्तुं शक्नुतः । एकोनविंशतितमे शतके Divorce (दाम्पत्यविच्छेदः) इति कल्पना (Concept) 'Hindu Marriage Act, 1955' एतेन व्यवहारे आनीता । तदनन्तरं भारते बहवः जना अनेनाऽधिनियमाधारेण दाम्पत्यविच्छेदं कृतवन्तः । विच्छेदस्य कारणं योग्यं चेद्वरमेव किन्तु अद्यत्वे क्षुल्लककारणेनापि विच्छेदो भवति तत्तु सर्वदाऽयोग्यम् । अतस्तादृशानि कारणानि अन्विष्य तेषु के के निरोधोपायाः भवितुमर्हन्ति तेषां

[1] याज्ञवल्क्यस्मृतिः१.५२

[2] विवाहोपयमौ समौ। तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्॥ अमरकोषः २.७.५६

[3] मनुस्मृतिः ६.३४

[4] रघुवंशम् १.८

[5] भविष्यपुराण – १.८.३७

समीक्षणमेतस्मिन् पत्रे कृतम्।

दाम्पत्यविच्छेदस्याधुनिककारणानि –

आधुनिककारणेषु वधुवरयोर्मतविरुद्धो विवाहः, व्यभिचारः (A d u l t e r y) परदारसेवनम्/परपुरुषसेवनम्,[6] नित्यकलहः, परस्परस्य अथवा कस्यचिदेकस्य वा शारीरिकी मानसीकपीडा च,[7] धर्मान्तरम्,[8] दम्पत्योः कस्यचिद्दुर्व्यसनम् (मादकपदार्थसेवनम्), उभयोरन्यथाचिन्तनम् (Misunderstanding), वरदक्षिणायाचना कन्याशुल्कयाचना वा, विवाहात्परं वध्वाः गर्हादिकं पीडनं वा, ननान्दुः (Sister in law) वरमातुः (Mother in law) वा स्नुषया सह विवादः, दाम्पत्योर्मध्ये कस्यचित्संलग्नकुटुम्बे निवसितुं अनिच्छा, अनपेक्षितवेषभूषा, भार्या बलादुपभुक्ताश्चेत्तस्यास्त्यागः, वन्ध्यत्वम्, V i r g i n i t y, शिक्षणाभावः, अहन्ता (Ego), सन्ति नैकानि एतादृशानि आधुनिककारणानि[9]।

स्मृत्यादिग्रन्थेषु दाम्पत्यविच्छेदस्यामूनि कारणानि –

स्मृत्यादिग्रन्थेषु दाम्पत्यविच्छेद इति शब्दः साक्षान्नोपलभ्यते किन्तु सन्ति कानिचन कारणानि यैः पतित्यागः पत्नीत्यागश्च भवति स्म, अपरविवाहश्च क्रियते स्म। तानि प्रदीयन्ते क्रमेण –

A. भार्यात्यागस्तथापुनर्विवाहे स्मृत्यादिप्रमाणानि – (Divorce of wife by her husband and remarriage of husband)

१.वन्ध्यत्वम् (Barrenness)/**स्त्रीप्रसूः** (Producing female children only), **मृतप्रसवा** (Producing dead children) – मनुना मनुस्मृतौ उच्यते कस्छित्पुत्राप्तुमनाः वन्ध्यां निष्फलां मृतप्रजां कन्याप्रसविनीं पत्नीं वा त्यक्तुमथवा तस्या उदरनिर्वाहस्य सुव्यवस्थां कृत्वा अन्यद्विवाहं कर्तुं शक्नोति - *वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा। एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥*[10] आचार्यकौटिल्योऽपि तथैव वदति - *वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्या चाकाङ्क्षेत। दश बिन्दुं द्वादश कन्याप्रसविनीम् ॥38॥*

[6] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (I)

[7] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (ia)

[8] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (vi)

[9] NA. (Feb 3, 2020).

[10] मनुस्मृतिः ९.८१

ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्देत ॥39॥[11]

२.यदि पत्नी **दुर्व्यसनी** (Bad behaviour of wife), सर्वदा **व्याधियुक्ता** (Sick), अथवा **अर्थघ्नी** (Wasting money), **अप्रियवादिनी** वाऽस्ति चेत्सा त्यक्तुं शक्यत इत्युच्यतेऽस्मिन् विषये याज्ञवल्क्यस्मृतौ - *सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥*[12]

३.गर्भविस्रंसिनी (Abortion) – यदि पत्नी गर्भपातं कर्तुमिच्छति चेत् सा पुराद् बहिस्त्यक्तव्या इति नारदस्मृतौ – स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्रंसिनी तथा। भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत् पुरात् ॥[13]

४.भर्तृहन्तुकामा (Attempt to kill husband) – यदि भार्या पतिं हन्तुं प्रयतते चेत्तस्यास्त्यागोऽत्यावश्यक इति आचार्यकौटिल्यमतम् - *भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत ॥*[14] मनुरपि वदति यत् - *संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः । ऊर्ध्वं संवत्सरात् त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥*[15]

५.कलहकारिणी (Quarrelsome) – यदि पत्नी कलहप्रिया अस्ति, सर्वदैव कुतश्चित्क्षुल्लककारणात्कलहम् आरभते चेत्सापि त्यज्येत इति नारदस्मृतेराशयः– *वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा । कामति नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं स दोषभाक् ॥*[16] अत्र उपरिनिर्दिष्टानि दुर्व्यसनत्वम्, दीर्घव्याधियुक्तत्वमादीनि नैकानि इतोऽप्यधिकप्रमाणवाक्यानि यैः एतादृश्याः भार्यायास्त्यागः विधीयते धर्मशास्त्रेषु।

B.भर्तृत्यागे पुनर्विवाहे वा स्मृत्यादिप्रमाणानि (Divorce of husband by his wife and remarriage of wife) –

१.भर्तुः दीर्घकालाभावः (Absence of husband) – वशिष्ठधर्मस्मृत्यनुसारं यदि पतिः

[11] The Kauṭilīya Arthaśāstra (Part – I) 3.2.38-39

[12] याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.७३

[13] Nr. XII, 92.

[14] The Kauṭilīya Arthaśāstra (Part – I) 3.3.12

[15] मनुस्मृतिः 9.77

[16] Nr. XII, 94."

शिक्षणादिकार्यार्थं बहिर्गतः किन्तु यथाकालं न पुनरायातः तदा पत्नी पञ्चवर्षाणि प्रतीक्ष्य ततः साऽन्यं प्रति गन्तुं शक्नोति - *प्रोषितपत्नी पञ्चवर्षा प्रवसेद्यद्यकामा यथा प्रेतस्य एवञ्च वर्तितव्यं स्यात् ॥*[17]

२.पतिः मृतश्चेत् (Death of husband/widow marriage) – धर्मशास्त्रेषु कस्याश्चन विवाहितायाः भर्ता यदि कस्माच्चित्कारणान्म्रियते चेत्तस्याः पुनर्विवाहो कर्तुं शक्यत इति विषयः समुपलभ्यते। नारदस्मृतौ मृतपतेः भार्यायाः विवाहो भवितुमर्हति इति लभ्यते प्रमाणम्। - *नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥*[18]

३.पत्युः वीर्याभावः (Impotency of husband) – अस्मिन् विषये स्मृतौ क्षेत्रदृष्टान्तेन बीजवान् एव क्षेत्रमर्हति इति वर्णितम् – यथा क्षेत्रस्याधिकारी स एव, यः क्षेत्रे बीजवपनं कर्तुं शक्नोति, यस्य सा क्षमता नास्ति स तत्क्षेत्रं नार्हति तद्वत् प्रजाप्रसवकारणात्स्त्री क्षेत्रमिव अस्ति, तथा पतिः बीजी। अतः यदि पतिः बीजवान् चेत् तस्य स्त्रीक्षेत्रम् – *अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः । क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥*[19] यदि पतिः पत्नीक्षेत्रे बीजं वप्तुमसमर्थोऽस्ति चेत्सा वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य अन्यं पतिमर्हति – *अक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥*[20]

४.पतितः (Degraded husband/Bad character) – यदि पतिः सन्मार्गात् धर्मात्पतितश्चेत् पत्नी स्वेच्छया अन्यं प्रति गन्तुमर्हति । यदि पतिः दुषितः चेत् पत्नी तं त्यक्तुं शक्नोति यदि पत्नी दुषिता चेत् पत्या सा स्वेच्छया त्याज्या – *नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् । दोषे तु सति नागः स्यादन्योऽन्यं त्यजतास्तयोः ॥*[21]

५.पत्युः संन्यासः (Takes to asceticism) – यदि कस्याश्चित् पतिः संन्यासमिच्छति चेत्साऽन्यद्विवाहं स्वेच्छया कर्तुमर्हति - *नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥*[22] 'सन्ति एतानि मुख्यानि प्राचीनाधुनिककारणानि।

---

[17] वशिष्ठस्मृति अ. १७ (पृ. क्र. ३८५)

[18] नारदस्मृतिः ९७

[19] नारदस्मृतिः १९

[20] नारदस्मृतिः १६

[21] Nr. XII, 31.

[22] नारदस्मृतिः ९७

<u>दाम्पत्यविच्छेदस्य परिहारोपायाः</u>

१.गृहस्थाश्रमप्रवेष्टुकामा बोद्धव्याः –

समस्या – विवाहात्परं पत्यौ पत्न्यां वा विद्यमानाः अङ्गानां व्यङ्गादिदोषाः अवलोक्यन्ते चेत् पतिः अथवा पत्नी त्यज्यते।

उपायः - दाम्पत्यविच्छेदस्य कारणेषु दुर्व्यसनादीनि कारणान्युक्तानि, तानि विवाहात्प्रागेवावलोक्यन्ते चेदियं समस्या नापतेत्। परिणयात् प्रागेव धर्मशास्त्रे काव्यादिषु च निरुपितानि वचनानि ध्यातव्यानि। यथा धर्मशास्त्रे केचन कन्यादोषा उक्तास्तान् पूर्वमेव निरीक्ष्य तदुपरि संविचिन्त्य तादृग्दोषरहिता कन्या परिणेया। यदि कन्या दीर्घकुत्सितरोगार्ता (chronic or hateful disease) अस्ति नाम कुष्ठरोगादि युक्ता तथा आधुनिके Cancer इत्यादि व्याधियुक्ता, या अङ्गैः व्यङ्गा अस्ति, यस्याः अन्यपुरुषैः सह सम्बन्धो वर्तते इति पूर्वमेव ज्ञायते चेत्तया सह विवाह एव न कर्तव्यः।[23] तद्वद्वधुपक्षीयैः वरः परीक्षणीयः। वरविषयेऽत्रोच्यते यदि वर उन्मत्तः क्लीबो वा दुर्भगोऽथवा यो बान्धवैः कुतश्चित्कारणात् त्यक्तो, अथवा तेन स्वबान्धवाः त्यक्तास्सन्ति, इतोऽपि यौ द्वौ कन्यादोषौ उक्तौ दीर्घकुत्सितरोगार्तः शरीरावयवैर्व्यङ्गश्चेन्न वरणीयस्स वरस्तदीयैः ।[24] एवं च महाकविनाऽप्युदितमभिज्ञानशाकुन्तले *'गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया'* इति[25] एवं प्रागेव उक्तदोषान् समालोक्य विवाहः क्रियते चेद्धातुं शक्येयं समस्या, अथवा एतत्सर्वमपि ज्ञात्वा विवाहः कृतश्चेन्न परस्परं त्यक्तव्यम्।

२.गुरुजनैर्नवोढा उपदेष्टव्या –

समस्या – अद्यत्वे गृहस्थधर्मः (पतिपत्न्योः स्वधर्मश्च) विवाहप्रयोजनञ्च नावगम्यते बहुभिर्नवविवाहितैः अतः केवलभोगेच्छया विवाहिताः विच्छेदं प्रति गच्छन्ति ।

उपायः - लभ्यन्ते प्रसिद्धानि वचनानि नः काव्यादिग्रन्थेषु यत्र क्रान्तदर्शिभिः कविभिः स्ववाक्कलशोज्झितैर्वाक्यामृतैर्वधुवरौ गृहस्थाश्रमधर्मैर्बोधितौ । यथा अभिज्ञानशाकुन्तले कविकालिदासः कस्यचित् मुखेन नवोढां तस्याः धर्मं बोधयति - *'जाते ! भर्तुर्बहुमानसूचकं* <u>*महादेवी शब्दं लभस्व'*[26] इति, नाम तथा आचरतु</u> यदाचरणेन पतिर्भवत्यां प्रसन्नः सन् भवत्यै

[23] दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना। दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः॥ Nr. XII, 36.

[24] उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवाः। कन्यादोषौ च यौ पूर्वौ एष दोषगणो वरे॥ Nr. XII, 37.

[25] गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया। अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९१)

[26] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९८)

बहुमानं यच्छेत्। एवञ्च *'वत्से ! वीरप्रसविनी भव'*[27] इत्युक्ते प्रजातन्तोरखण्डतां सम्पादयती त्वां वीरसन्तानं नाम गुणवन्तं पुत्रं पुत्रीं वा प्रसव। *'वत्से ! भर्तुर्बहुमता भव'*[28] - त्वं सदाचारेण पत्युः प्रिया भव, भवत्याः सद्व्यवहारेण न केवलं पतिः अपितु पतिकुलस्था अपि सन्तुष्टा भवेरन्निति। तथा च गृहिणी एव गृहं गृहस्थस्य इति प्रसिद्धं महाभारते।[29] किन्तु कोत्तमा गृहिणी, किदृगाचरणेन लभ्यते गृहिणीपदमिति प्रश्नस्त्ववशिष्यत एव, तत्स्पष्टीक्रियते कण्वमुखात् महाकविकालिदासेन – *"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने पत्युर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठा भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥"*[30]

३.कन्याधनविषये शास्त्रवचनम् –

समस्या – अद्यत्वे वर्धमानोऽयं कन्याधनयाचनाप्रकारः (Dowry) बहुत्र दरीदृश्यते – इदमपि दम्पत्तिविच्छेदस्य मुख्यकारणम्, अस्य त्रासात्कदाचित्स्त्री विच्छेदं प्रति गच्छति अथवा आत्महननं (Suicide) इति प्रकारमप्याश्रयति।

उपायः – विवाहकालेऽथवा विवाहात्परं कन्याधनं याचमानानां कृते वास्तवकन्याधनं किञ्चिद्विशिष्टमस्ति, तन्निरूप्यते – *'चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् । द्यौर्भूमिः कोश आसीत् यदयात् सूर्या पतिम्'॥*[31] वस्तुतः 'चित्तिः' सम्यग् ज्ञानरूपम् उपधानम्, 'अभ्यञ्जनं चक्षुः' नाम विचारशक्तियुक्ता विशिष्टादृष्टिः, 'द्यौः' आकाशः तथा 'भूमिः' उभावपि यस्याः कोशः तादृशेन धनेन युक्ता सा 'सूर्या' कन्या 'पतिम्' पतिगृहम् 'अयात्' अगच्छत्। इति वचनम्। यदि केनचिदिष्यते कन्याधनं चेदवश्यमेतत्स्मर्तव्यमेतत्। अथवा यः कन्याधनम् इच्छति चेत् स्मारणीयः स अनेन मन्त्रेण।

४.पुराणैतिह्यकथासु विच्छेदपरिहारोपायाः –

a)समस्या – पतिप्रतिकूलाचरणम्, स्वार्थम्, शाठ्यम् इत्यस्ति चेद् दम्पत्योर्विच्छेदसमस्या आपतति । दृश्यते तादृशमुदाहरणं रामायणे - तपश्चर्यया लब्धवरः महाराजकेकयः पक्षिणां

---

[27] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९८)

[28] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९८)

[29] न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते॥ महाभारतम् शान्तिपर्व १४४.६

[30] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४.१८ (पृ.क्र. १५२)

[31] वैदिकगृहस्थाश्रमः, दूसरा प्रकरणम् (पृ.सं. ८) अथर्व १४.१.६

भाषामवगन्तुं पारयति स्म किन्तु पक्षिणः परस्परं किं वदन्ति तन्न वक्तव्यं कमपि इति सः वरदाने प्रार्थित आसीत् । एकदा महिष्या साकं वने विहरन् सहसा शुश्राव पक्षिनां संवादः, श्रुत्वा तदहसद्राजा। किन्तु किमर्थं राजाऽहसत् तद्धासकारणं सा न ज्ञातवती अतो जिज्ञासमाना सा तस्मै पप्रच्छ । तदा महाराजकैकेयः तां उक्तवान् - 'यद्यहं त्वां कारणं वदामि चेत्सद्यो मे मरणं भविष्यति नास्त्यत्र संशयः' इति । किन्तुं महिष्या तु अट्टाहास एव कृतः 'मरिष्यते उत न तन्न जाने किन्तु ब्रूहि तत्ते हासकारणम्' इति। तस्यास्तन्मूर्खतापूर्णं वचनं श्रुत्वा 'यया मम मरणमपि तृणीकृत्य हासकारणं जिज्ञास्यते, तस्याः मे जीवने को लाभः' इति कृत्वा विजहार ताम् ।

उपायः – पत्यनुकूलाचारः पत्न्याः परमो धर्मोऽस्ति, पतिपरमेश्वरं सेवमाना सा स्वार्थं सर्वदा जह्यात् । याः शठाः स्वार्थपरायणाः नार्यः ताः सर्वदा दूष्यन्ते – *'धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः'॥*[32] एतद्विरुद्धस्वभावाः नार्य्यः कदापि पतिविरुद्धं नाचरन्ति इत्युच्यते महाकविभिः – *'भवन्ति अभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रता'॥*[33] अतः भार्या स्वार्थं दौष्ट्यं शाठ्यं त्यक्त्वा पत्यनुकूला भवेत् ।

b)समस्या – परपुरुषसङ्गः परपुरुषसमागमेच्छा ।

कथा - परपुरुषसङ्गेच्छा इत्येको दोषः कासुचित् स्त्रीषु दृश्यते, तदीक्षमानैः विच्छेदः क्रियते । प्रसिद्धेयं कथा वाल्मीकीरामायणे – महर्षिगौतमस्य अहल्या नामाऽतीव सुन्दरी गुणवती च पत्नी बभूव । तस्यैनां कीर्तिं श्रुत्वा रूपं दृष्ट्वा च तदासक्त इन्द्रोऽनया सह रतो भवेयमिति विचिन्त्य एकदा गौतमरहितमाश्रमं दृष्ट्वा तां प्रार्थयामास "सङ्गमः त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥१८॥" इति। देवेन्द्रप्रस्तावेन तस्मिन्मोहिता सा तत्प्रस्तावं स्व्यकरोत् । सर्वान्ते सैव तं सूचयति - 'प्रभो! शीघ्रमितः गच्छ, आत्मानं मां च सर्वदा रक्ष' इति । किन्तु तस्य गमनात्प्रागेव तत्र प्रविष्टः महर्षिगौतमः सर्वप्रकारं ज्ञात्वा तावुभावपि शप्तवान् - इन्द्रो विफलस्तथा अहल्या वायुभक्षा भूत्वाश्रमे वत्स्यतीति । तस्याः त्यागस्य मुख्यकारणम् **'परपुरुषेच्छा'** इति ।

उपायः – इदं दम्पतिविच्छेदस्य मुख्यकारणं तस्माद्विवाहिताभिः सर्वदा ध्यातव्यम् – 'पतिः एव देवता नार्यः' तद्व्यतिरिक्तम् अन्यपुरुषाभिलाष आर्यस्त्रीणां कृते वर्ज्यः । उच्यते च रामायणे - "स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥"[34] यदि विवाहिताभिः आर्यस्त्रीभिः स्वधर्मः पाल्यते

[32] वा.रा. २.१२.१०३

[33] कुमासम्भवम् ६.८६

[34] वा.रा. २.११७.२२

चेन्नापतेदेषा दाम्पत्यविच्छेदापत्तिः ।

कथा – **परस्त्रीसङ्गेच्छा** - विक्रमोर्वशीयमिति विख्यातनाटके उर्वशीपुरुरवसोः प्रेमकथा वर्णिता । राजा पुरुरवा केशीदैत्येनापहृताया उर्वश्या रक्षणमकरोत् तदैव सा मोहिता जाता । अनन्तरं सौभाग्येन उभावपि एकत्र कालं यापयन्तौ आस्ताम्। एकदा विक्रमोर्वश्यौ गन्धमादनपर्वते रममाणौ आस्तां तदा काचिद्विद्याधरकन्या तत्रागच्छत् तस्यां मोहितः सन् तां निर्निमेषनेत्राभ्यां पश्यन् राजा उर्वशीमेव विस्मृतवान्, तस्मात्सन्तप्ता सा उर्वशी ततः दूरङ्गता।

उपायः – अत्र कविना स्पष्टं चित्रितमस्ति यद् यदि कश्चिन्मनुष्यः स्वभार्यामनादृत्य अन्यस्यामासक्तश्चेत् तद्व्यवहारो भार्यायै न रोचते । अतः अस्माकं भारतीयसंस्कृतौ न केवल स्त्रियः बोध्यन्ते तद्वत्पुरुषा अपि *'अभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम्'।।*[35] अतः यथा स्त्रीणां कृते अयं 'पातिव्रत्यम्' इति नियमः तद्वत् पुरुषाणां कृतेऽपि *'अनार्यः परदारव्यवहारः'।।*[36] इति नियमः कविभिः पाठ्यते।

c)समस्या – वर्तमाने बहुत्र 'बलात्कारः, अपहरणम्' इति कश्चन भयङ्करप्रकारो दृश्यते । या अनेन पीडिता भवति तस्याः जीवनं प्रायः नष्टमेव, न कश्चित् तां परिणेतुं सज्जीभवति । यदि विवाहिता स्त्री केनचित्तस्या ईच्छाविरुद्धं बलादुपभुक्ता चेत्सा त्यज्यते, विच्छेदसमस्या तत्रापतति।

उपायः – वाल्मीकी-रामायणे लभ्यते एषा कथा – अप्सरसां श्रेष्ठा रम्भा कुबेरपुत्रेण नलकुबरेण परिणीता, एकदा सा नलकुबरं मेलितुम् आगच्छन्त्यासीत्तदा मार्गे रावणस्तस्या अप्रतिमं सौन्दर्यं दृष्ट्वा काममोहितः सन् पृच्छति – का त्वम् ? तदा रम्भा स्वं निवेदयति – अहं श्रीकुबेरस्य पुत्रवधू, नलकुबेरस्य पत्नी 'धर्मतः स्नुषा तेऽहम्'[37] इति । रावणः तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्तरति 'पतिरप्सरसां नास्ति'[38] इति कृत्वा तस्या इच्छाविरुद्धं स कामभोगाभिसंसक्तः मैथुनमुपचक्रमे । ततः तां तत्रैव परित्यज्य लङ्कां गतः । वेपमाना लज्जन्ती सा नलकुबरस्य पादयोः पतित्वा प्रकृतवृत्तान्तं श्रावितवती 'स्नुषा तेऽहमिति याच्यमानाऽहं तेन तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलाद् धर्षिता'[39] इति । ततः 'त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि'[40] इति प्रार्थितवती । दोषरहिताम् एनां क्षन्त्वा

---

[35] वा. रा. ३.९.४

[36] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ७ (पृ.क्र. ४६०)

[37] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.२९

[38] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.४१

[39] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५१ याच्यमानोऽपि मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो। तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ।।

[40] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५२

नककुबरः रावणं प्रति गत्वा तं शपति - इतःपरं कस्याश्चिद् इच्छाविरुद्धं यदि त्वं बलात् उपभोक्तुं प्रयतसे चेत् तव मस्तकं छिन्नं भूत्वा त्वं तत्रैव मरिष्यति इति।[41] अनया कथया ज्ञायते - यद्यपि सा बलादुपभुक्ता आसीत्तथापि सा नलकुवरेन पुनः पत्नीरूपेण स्वीकृतैव तद्वद्यदि अद्यत्वे काचिन्महिला तस्याः इच्छाविरुद्धं केनचित्कामार्तेनोपभुज्यते चेत्तत्र तस्याः दोषो न, अतः सा न त्यक्तुमर्हा।

एवमेव अन्या कथास्ति सुग्रीवपत्नी-रुमायाः – सीतां मृगयमानयोः रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवेन साकं सख्यं सञ्जातं समानदुःखित्वात् । सीताविरहाद्विलपन्तं रामं सान्त्वयन् सुग्रीवः स्वपत्नीहरणदुःखं कथयति ।[42] तच्छ्रुत्वा श्रीरामः तत्पत्नीं राज्यं वालिं निहत्य पुनर्दातुं प्रतिज्ञाति तथा करोति च । अस्यां कथायां राजा सुग्रीवः अपहृतां रुमां पुनः स्वपत्नीरुपेण स्वीकरोतीति लभ्यते च प्रमाणम्।[43]

उपायः – यदि कस्यचिद्भार्या अपह्रियते अथवा बलात्केनचिदुपभुज्यते चेत्केवलं लोकापवादान्न न सा त्यक्तुं योग्या। ऐतिह्योदाहरणमेव अत्र प्रमाणं यत्र सुग्रीवः तथा च नलकुबरो वा स्वपत्नीं नामुञ्चत्। किञ्च अस्ति श्रीस्कन्दपुराणोक्ति यत्रोपदिश्यते - *बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा । न त्याज्या दयिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ॥*[44] नायं नियमः केवलं स्त्रीणां कृतेऽपितु बालिकानां कृतेऽप्यस्ति। बलाद्धर्षिताभिः बालिकाभिः सह विवाहं कर्तुं जना नोत्सहन्ते, किन्तु अस्मिन् श्लोके स्पष्टमस्ति तत्र नास्ति बालिकाया दोषोऽतः सा तथैव आदरणीया यथा अन्याः।

समस्या – विच्छेदस्य एकं कारणमस्ति द्वयोर्मध्ये कस्यचिदपमानः, अपमानमसोढुमसमर्थः विच्छेदं प्रति गच्छति । यथा लक्ष्मी विष्णुं त्यक्त्वा जगाम । लभ्यते कथैषा श्रीवेङ्कटाचलमाहात्मे – एकदा विप्रयोः मखफलार्पणसम्बन्धी वादः प्रचलन्नासीत् सुरासुरेषु यः सर्वोत्तम इति तदा महर्षिः भृगुः 'हरिः सर्वोत्तमः साक्षात्'[45] इति उवाच । तदेवान्येषां विश्वासदार्ढ्याय ब्रह्ममहेश्वरादिन् परीक्ष्य विष्णोः निजमन्दिरमायाति । शयानस्य विष्णोः

[41] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५७ यदा ह्यकामं कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम्। मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा॥

[42] वा. रा. किष्किन्धाकाण्डम् ७.६-७ - मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत्। तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः॥६॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव। तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा॥७॥

[43] वा. रा. किष्किन्धाकाण्डम् २७.२८ - लब्ध्वा भार्या कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः सम्प्राप्य महतीं श्रियम्॥

[44] श्रीस्कन्दमहापुराणम् काशी खण्ड ४, पूर्वार्ध स. अ. ४० श्लो ४७ (४. ४०.४७) पृ सं १८९

[45] श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ३२

लक्ष्म्याः अलिङ्गणस्थलं वक्षःस्थलं लज्जया प्रहरति तथापि विनम्रो विष्णुः तस्य पदचिह्नं वक्षःस्थले धृत्वा तं पूजयति। तत्प्रकारं दृष्ट्वा स्वाऽपमानमनुभवती क्रोधाभिभूता लक्ष्मीः विष्णुं वदति - 'गच्छामि देवदेवेश त्यक्त्वा त्वां जगदीश्वर। ताडितोऽसि जगन्नाथ ऋषिणा त्वं जगन्मयः ॥३५॥ मदालिङ्गस्थले देव पादेनैव जगत्पते। करवीरपुरं दिव्यं गच्छामि गरुडध्वजः ॥३६॥' इति कृत्वा ततः करवीरपुरङ्गच्छति। तस्याः प्रेमकलहः येनोपायेन प्रशाम्यति तथा करोमि एवं सङ्कल्पं कृत्वा लीलामनुषविग्रहो विष्णुः कलौ वैकुण्ठं विहाय भूमाववातरत्[46] इति प्रसिद्धा कथा।

उपायः - अपमानानुभूतिः इति समस्या अस्ति चेत् तज्ज्ञात्वा परस्परसमाधानं कर्तव्यम्। अहंकारं त्यक्त्वा यदुपायेन कलहशान्तिः स्यात् तथाचरणीयम्। पत्नी क्रुध्यति चेत् पतिना विनम्रेण भाव्यम्, ततः सा सान्त्वनीया तथैव पत्न्या पतिः। एवं द्वयोः शब्दार्थवत् सदा ऐक्यं भूयात्।

उपसंहारः –

विवाहोऽविच्छिन्नो बन्धोऽस्ति कदाचिदुद्भवन्ति विरोधाः (Conflicts), किन्तु विवाहविच्छेद एव नास्ति तेषां परिहारोपायः। परस्परसम्बन्धदृढीकरणाय समयः परस्परावगमनम्, विश्वासः परस्परानन्यता च नितान्तः आवश्यकी अतः स्नेहरक्षितुं यथाशक्ति तथा सर्वं कर्तव्यम्। उपरिनिर्देष्टेषु केषुचित् कारणेष्वत्र परिहारोपायाः प्रदर्शिताः –

1.विवाहात्प्राक् शास्त्रोक्तकन्यादोषा वरदोषा वा ज्ञातव्याः, तथास्ति चेद् दोषयुक्तकन्या वरो वा न वरणीयः, वृतश्चेन्न त्याज्यः।

2.कन्याधनमिच्छतां – 'चित्तिरा उपबर्हणम्' इति वेदमन्त्रो बोधनीयः, तज्ज्ञानात्सज्जनानां कन्याधनाशा समाप्तिं यास्यति।

3.गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुकामानां कृते पूर्वमेव गृहस्थधर्मः, तस्य महत्वं प्रयोजनं च बोधनीयम्, यदि तद्धर्मान् पालयितुं सज्जः समर्थश्चेद् आदेष्टव्यः विवाहाय पितृभिः। गुरुजनानामुपदेशः गृहस्थैः सदा स्मरणीयः, नवविवाहिताः स्मारणीयाश्च।

4.उपरिनिर्दिष्टानां कथानां तात्पर्यं समालोक्य स्वार्थपरित्यागः, परस्परविश्वाससम्पादनम्, अन्यपुरुषदारसङ्गत्यागः, परस्परानुकूलव्यवहारः, बलादुपभुक्ताया अत्यागः, सम्मानादीन्

[46] श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ३८, ३९ - यस्मिन् देशे यदा प्रेमकलहोऽस्याः प्रशाम्यति ॥ ३८॥ कर्मणा येन च यथा तत्तथा च करोमि तत्। इति सङ्कल्प्य गोविन्दो लीलामनुषविग्रहः॥३९॥

अंशान् ध्यायन्तः पुरुषार्थं प्रति मार्गक्रमणं कुर्वीरन् गृहस्थाः । ये ये दोषाः उपरिनिर्दिष्टासु कथासु कृताः ते त्याज्या अथवा यथा तैः सुष्ठु-आचरितं तद्वद्वर्तितव्यम् । इत्थं प्रयत्नेन दम्पतिविच्छेदोपायाः जीवने आचर्यन्ते चेदियं दाम्पत्यविच्छेदसमस्या न्यूना भविष्यतीति नो महान् विश्वासः । अस्मिन्विषये इतोऽप्यन्वेषणं भवितुमर्हति, निश्चयेन लप्स्यन्त इतोऽप्यधिकाः उपायाः । मुख्यत्वेन दम्पती उभावपि विवाहसम्बन्धरक्षणस्य विच्छेदस्य च उत्तरदायिनौ अतः तैरेव वागर्थाविव स्वसम्बन्धो रक्षणीयः, तेनैव भविष्यति गृहस्थाश्रमो धन्यः।

॥इत्यलम्॥

ग्रन्थसूचिः –

1.पं. ईश्वरचन्द्र कन्हैयालाल जोशी. (२०११). *ऋग्वेद संहिता* . परिमल पब्लिकेशनन्स्, दिल्ली.

2.क्षेमराज श्रीकृष्णदास. (द्वितीय संस्करण २००५): *श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्*. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली.

3.पाण्डेय प्रकाश. (द्वितीय संस्करण २००६): *श्रीस्कन्दमहापुराणम्*. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली.

4.आचार्य नारायण राम. (२०१०): *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली.

5.श्री पं. हरगोविन्दशास्त्री (२०१६): *अमरकोषः*. चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.

६.ब्रह्मानन्द त्रिपाठी (२०१७): *कालिदास ग्रन्थावली*. रघुवंशम्. चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी.

7.शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः (२०१७): *मनुस्मृतिः*. चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी.

8.श्री पं. प्रद्युम्नपाण्डेय (२०१६): *कुमारसम्भवम्*, चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी.

9.० (सं० २०७७, सत्रहवाँ पुनर्मुद्रणम्) *ईशादौ नौ उपनिषद्* . गीताप्रेस, गोरखपुर.

10.प्रो. गोपालदत्तपाण्डेयः (२०१७): *पाणिनिविरचिता अष्टाध्यायी*. चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला, वाराणसी.

11.वेदालङ्कार, विश्वनाथ. (द्वितीय संस्करणम् २०१४) *वैदिक गृहस्थाश्रम*. रामलाल कपूर ट्रस्ट, हरियाणा.

12.श्रीशाङ्करग्रन्थावलिः (१९८३) उपनिषद्भाष्याणि, समता बुकस्, मद्रास। भाग ८

13.श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् (द्वितीयो भाग) (१९६२) श्री तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, तिरुपति।

14.राधाराम शर्मन् (१९४६) *श्री पारस्कराचार्यविरचितं गृह्यसूत्रम्*, हरिहरभाष्यसहितम्, फोर्टप्रीन्टींगमुद्रायंत्रालयम्, मुम्बई।

15.(N.A) (2020). *Hindu Laws (Bare Act)*. Professional Book publishers, Delhi.

16.Sukthankar Vishnu S. (1997). *The Mahābhārata*. Bhandarakar Oriental Research Institute.

17.Kane Panduranga Vaman (1997) *History of Dharmaśāstra.* (Vol. II, Part I) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune.

18.Kangale. (2019). *The Kauṭilīya Arthaśāstra*. Motilal Banarsidass Publisher Private Limited.

19.Shastri Sunanda Y. (2002) *Nāradasmīti*, Bharatiya Kala Prakashan.

20.Kale M.R. (8th Reprint: Dehli, 2010, Thenth Edition: Dehli, 1969): *The Abhijnānākuntalam of Kālidāsa*, Motilal Banarasidass Publisher.

21.Joshi K. L. (2nd Edition 2010). *Sixteen Smritis*. (Vol. 2) Primal Publications.

22.Walker, Thomus F. (June 1949). *Our Present Divorce Muddle: A suggested Solution.* American Bar Association. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/25716881

23.O'Neill William L. (1965) *Divorce in the Progressive Era*. The Johns Hopkins University Press. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/2711354

24.Whitton, Stanley, Markman and Johnson. (April 2013) *Attitude Towards Divorce, Commitment, and Divorce Proneness in first Marriages and Remarriages.* National Council on Family Relations. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/23440780

25.Dommaraju, Premchand. (June 2016). Divorce and Separation in India. Population Council. https://www.jstor.org/stable/44015635

26.NA. (Feb 3, 2020). *Causes of increasing Divorce rate in India.* Law Bhoomi. https://lawbhoomi.com/causes-of-increasing-divorce-rate-in-india/